

To forsvar for teologien: trykkefrihet og teologiske tekstkulturer i svenske og danske tidsskrifter på slutten av 1700-tallet

Merethe Roos

I årene mellom 1797 og 1801 utga den svenske politikeren, publisisten og offiseren Georg Adlersparre tidsskriftet *Läsning i blandade ämnen*. Tidsskriftet, som ble trykket i Stockholm, utfordret på mange måter Sveriges strenge sensurbestemmelser. Det inneholdt et bredt spekter av tekster med ulik tematikk, og brakte på denne måten opplysningstidens idéer ut til folket. Tidsskriftet bestrebet seg på å forsvare trykkefriheten, og la særlig vekt på behovet for økonomiske og sosiale reformer. I tråd med målsettingen om å øke toleransen for hva som kunne publiseres, trykket *Läsning i blandade ämnen* også tekster med tematikk fra moderne opplysningsteologiske strømninger. Ikke minst i dette henseende utfordret tidsskriftet bestemmelsene for hva man kunne tillate seg å offentliggjøre skriftlig. Den teologiske sensuren hadde vært håndhevet strengt i Sverige i siste halvdel av 1700-tallet, og hadde blitt opprettholdt selv om de generelle trykkebestemmelsene i kortere perioder hadde vært liberalisert. Tidsskriftets reformiver og liberale holdninger førte til at det i samtiden fikk det talende økenavnet *Läsning i brännbara ämnen*.¹

Läsning i blandade ämnen var rettet mot en bred og opplyst allmenhet. Da det startet å komme ut, hadde Adlersparre allerede opparbeidet en viss erfaring med utgivelse av denne type publikasjoner. I årene 1795 og 1796 hadde han fungert som redaktør for tidsskriftet *Läsning för Landtmän*, som også hadde hatt allmenn opplysning som siktemål. Imidlertid, påpekte Adlersparre i innledningen til første utgave av *Läsning i blandade ämnen*, siden tittelen *Läsning för Landtmän* hadde resultert i en forståelse av at tidsskriftet først og fremst hadde hatt bønder som målgruppe, hadde han nå funnet det nødvendig å endre tittel. Denne nye publikasjonen kunne dermed betraktes som en fortsettelse av tidsskriftet han tidligere hadde vært ansvarlig for.²

I *Läsning för Landtmän* hadde Adlersparre hentet flere av tekstene fra Knud Lyne Rahbeks og Christen Prams tidsskrift *Minerva*, som hadde blitt utgitt i København

siden 1785.³ *Minerva* var det mest omfattende av alle tidsskrifter i samtidens Danmark-Norge, med over 30 000 sider samlet tekstmasse, trykket i oktav.⁴ Gjengivelsen av tekstene fra *Minerva* reflekterte Adlersparres generelle sympati for de kulturelle forholdene i Danmark-Norge. I 1794 beklaget han seg, med referanse til de danske forhold, over at "detta til et mønster för Europa uplyftade Rikes Litteratur" var alt for lite kjent i Sverige. Samtidig, mente han, var den politiske situasjonen i nabolandet forbilledlig.⁵ Da *Läsning i blandade ämnen* kom ut, hadde dette tidsskriftet andre kilder enn sin forgjenger, men Adlersparres nye publikasjon fortsatte å etterstrebe den rolle *Minerva* hadde, både som opinionsdanner og som arena for debatter om sosiale og politiske forhold.⁶

Minerva ble gitt ut i en politisk kontekst som var vesentlig mer åpen enn hva tilfellet var for *Läsning i blandade ämnen*. Året før *Minerva* startet å komme ut, i 1784, hadde en ny regjering kommet til makten i Danmark-Norge. Denne regjeringen, hvor særlig Andreas Peter Bernstorff spilte en sentral rolle, avløste tolv år under Ove Høegh-Guldbergs styre. Som regjeringens øverste sjef satt imidlertid kronprins Frederik. Bernstorffs regjering og Høegh-Guldbergs regjering førte på mange områder helt ulik politikk. Dette gjaldt ikke minst i forhold til spørsmålet om hva som kunne tillates å bli trykket. Særlig merkbart var disse forskjellene i forhold til teologiske temaer. Mens teologen Høegh-Guldberg i 1772 hadde innført streng sensur og spesielt vært på vakt overfor tendenser som kunne true Bibelens autoritet, var Bernstorff og hans menn adskillig mer pragmatiske i forhold til teologiske og kirkelige anliggende. Resultatet av denne nye liberale holdningen var skrifter som utfordret gjeldende kirkelige ordninger så vel som kirkens tros- og læresetninger.

Som i *Läsning i blandade ämnen* fant tekster med teologiske temaer også veien inn i *Minerva*. I denne artikkelen skal noen av disse tekstene være gjenstand for nærmere undersøkelse. All den tid Adlersparre ser Danmark som et forbilledlig samfunn og kopierer tekster fra danskenes største tidsskrift inn i sine publikasjoner, og all den tid *Läsning i blandade ämnen* og *Minerva* blir publisert i kontekster som gir teologien så ulike forutsetninger for å komme til uttrykk, er en sammenlignende studie av disse tidsskriftenes teologiske tekster nærliggende. Denne artikkelen vil gå ut fra en tese om at tidsskriftenes ulike intellektuelle omgivelser førte til ulik vektlegging av forhold som angår tro og livsanskuelse. Dermed går den også ut fra at ulike vilkår for ytringsfrihet skaper ulike teologiske *tekstkulturer*. Begrepet *tekstkultur* skal, med Johan Tønnessons ord, forstås som "en gruppe mennesker som samhandler gjennom tekster ut fra et noenlunde felles normsystem".⁷ Dermed blir en *tekstkultur* tekstenes sosiale liv, i den forstand at teksten blir til på bestemte sosiale premisser og må forstås på bakgrunn av bestemte sosiale premisser.

Med sitt komparative perspektiv har denne artikkelen et annet fokus enn hva man har sett i tidligere studier av teologiske tekster i tidsskrifter i Sverige og Danmark-Norge i denne perioden. Teologiske tekster generelt er dessuten lite berørt i forskningen.⁸ Sammenlignende analyser av den typen som blir gjort her, er så vidt jeg kjenner til ikke foretatt i det hele tatt. Det vil først være nødvendig å se nærmere på trykkefrihetssituasjonen i Danmark-Norge og Sverige mot slutten av det 18. århundre, og kort komme inn på *Minerva* og *Läsning i blandade ämnen* som tidsskrifter. Dette vil bli sett i forhold til et bredere kontekstuellet rammeverk, der tidsskrifthistorie, rettshistorie og tekstsosiologiske perspektiver vil bli hentet inn. Etter dette vil artikkelen se nærmere på noen av de tekstene som tematiserer teologiske anliggende, og bruke disse tekstene til å drøfte relasjonen mellom ytringsfrihet og ytring i de to respektive land.

Danmark-Norge og trykkefrihetsproblematikken

Fra 1784 og frem til århundreskiftet var Danmark-Norge styrt av en reformvennlig politisk ledelse. Denne gjennomførte en rekke endringer som gjenspeilet opplysningstidens forståelse av menneske og samfunn. Et av de områder der man kunne spore vesentlige endringer var i forhold til trykkefriheten. Formelt var den restriktive forordningen av 1773 fremdeles gyldig. Imidlertid skulle denne snart vise seg kun å gjelde på papiret. Toneangivende myndighetspersoner, ikke minst utenriksminister Bernstorff, kjempet hardt for individets rett til å uttale seg fritt i det offentlige rom. Bernstorff så til andre land, og argumenterte for at de landene som hadde innført trykkefrihet hadde unngått opptøyer og uro, i motsetning til de nasjoner der myndighetene hadde lagt restriksjoner på hva folk fikk si.⁹ Derfor, mente han, var det viktig at Danmark tillot en åpen offentlighet, der et bredt spekter av meninger fikk komme til uttrykk. Fordi politimyndighetene nå var mer tilbakeholdne med å straffeforfølge frittalende skribenter, kunne skrive-lystne komme med uttalelser som potensielt hadde kraft til å endre samfunnets orden.¹⁰

Disse åpne holdningene resulterte i at grenser ble prøvd og tråkket over. Et eksempel på dette er den såkalte *Tyskerfejden*, som foregikk i dansk offentlighet i 1789. Denne feiden, eller ordkrigen, fulgte i kjølvannet av komponisten Friedrich L. Ae. Kunzens og dikteren Jens Baggesens opera *Holger Danske*, og synliggjorde latente spenninger mellom Københavns danske og tyske befolkningsgrupper. De to gruppene ble spilt ut mot hverandre og skjelte hverandre ut i krasse ordelag i byens aviser og tidsskrifter. Med dette så man i egentlig

forstand en reaktivering av de samme mekanismene som hadde gjort seg gjeldende under Johann Friedrich Struensees regjeringstid (1770–1772). Struensees totale opphevelse av sensuren i 1771 hadde ført til et frislipp av alle former for samfunnskritiske og politiske kommentarer. Dette bragte ulike former for spenninger og konflikter frem i lyset, noe som sin tur ble en av årsakene til at Struensee ble styrtet året etter.¹¹

Etter hvert kom også juridiske endringer av trykkefrihetsbestemmelsene, og i 1790 ble det utstedt et reskript som også formelt ga skribentene friere tøyler. Disse frie bestemmelsene skulle vare frem til 1799. Reskriptet av 1790 resulterte blant annet i tekster som belyste trykke- og ytringsfriheten som juridisk problem. En slik tekst er artikkelen ”Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhed”, som Johan Frederik Wilhelm Schlegel publiserte i tidsskriftet *Astraa* i 1797. I denne teksten rettet Schlegel søkelys på trykkefriheten som politisk handling.¹² Schlegel argumenterte for at det trykte ord aldri måtte stride mot den etablerte rettslige riktige makten, og bekreftet dermed det potensial til politisk endring som ligger i det trykte ord. For Schlegel var frekkhet å forstå som ytringsformer som enten sådde tvil om domstolens rasjonalitet, eller som bevisst talte usant eller spottet. Dermed holdt han fast på trykkefrihet som en type frihet som i prinsippet var absolutt og altomfattende, men som begrenset seg gjennom formalia som kunne true det bestående.

Også i forhold til teologi og kirkeliv så man en annen holdning fra styresmaktens side etter 1784. Ove Høegh-Guldberg og hans menn hadde særlig vært opptatt av å forhindre alle strømninger fra tysk opplysningsteologi. Den regjeringen som kom til makten fra 1784 hadde et annet fokus, og la ingen hindringer i veien for at liberale teologiske strømninger kunne få fritt spillerom, både i kirken og i den trykte offentlighet. Dette ser man også i enkelte presters virke. Et eksempel på dette er Balthasar Münter, som virket som sogneprest i den tyske menigheten i København i nesten tre årtier.¹³ Münter er interessant fordi han arbeidet i en kirke som hadde tette forbindelser til styresmaktene, og fordi han etterlot seg en rekke tekster. Han ble kjent i samtiden fordi han virket som Struensees sjelesørger i prosessen frem mot Struensees henrettelse. Denne prosessen ble dokumentert gjennom en bok som fikk internasjonal anerkjennelse.¹⁴

Et eksempel på konsekvensene av styresmaktens nye holdninger til teologi og ytringsfrihet kom til uttrykk i den såkalte liturgiske fejde. Denne feiden tok utgangspunkt i Christian Bastholms *Forslag til forbedringer i den udvortes Gudstjeneste* fra 1785, hvor Bastholm tok til orde for en omfattende endring av den danske kirkens gudstjeneste.¹⁵ For at gudstjenesten skulle bli ”kort, rørende og interes-

sant”, måtte nesten alt gjøres om, mente han. Bastholm manet derfor til en endring av alle ledd: preken, sakramentsforvaltning, kirkebønn så vel som salmesang. Reaksjonene lot ikke vente på seg. I løpet av det nærmeste året ble det publisert en mengde skrifter som argumenterte for og imot Bastholms forslag. Innleggene i feiden kunne dokumentere deltagelse fra en bred offentlighet. Blant dem som sendte inn tekster i debatten fant man ”fruentimmere på landet” så vel som bønder og bud.

Diskusjonene rundt Bastholms skrift vitner om en offentlighet med høy grad av toleranse. Friheten i forhold til teologiske anliggende er en refleksjon av de trykkefriebestemmelser som gjelder i samfunnet for øvrig. I dette klimaet finnes gode vekstvilkår for en friere presse, og aviser og tidsskrifter kan reflektere samtidens intellektuelle bevegelser og våge å sette kritisk søkelys på aktuelle forhold i omgivelsene. I et slikt klima fremstår kritikken som et uttrykk for menneskets autonomi og forståelse av seg selv som fornuftsvesen.¹⁶ Man kan dermed, som Immanuel Kant gjør innledningsvis i sin første kritikk, snakke om kritikens tidsalder.

Tidsskriftene i Danmark-Norge og Minerva

Tidsskriftene ble viktige medier i Danmark-Norge mot slutten av 1700-tallet, dels fordi det ble utgitt en rekke titler, dels fordi de dekket et bredt spekter av interessefelt og endelig fordi de ga publikum rom for selv å komme til uttrykk. De var komplementære til avisene, selv om de to genrene ofte kan være vanskelig å holde fra hverandre.¹⁷ For vår egen tids historiske forskere åpner tidsskriftene opp for nye perspektiver på 1700-tallets offentlighet, der den rasjonelle og fornuftsbedingede opplysning ofte blir fulgt av et uryddig landskap med stemmer som taler i alle retninger.¹⁸ Dermed kan man si at de reflekterer Richard Sennetts ”teatrale offentlighet”, der det trykte mediet blir en scene hvor publikum stadig bytter om på rollefordelingen.¹⁹ Dette gir igjen nye konstellasjoner på tvers av sosial tilhørighet og klasserelaterte skillelinjer.

Minerva var kanskje det tidsskrift i Danmark-Norge som tydeligst reflekterte trykkefriehtssituasjonen mot slutten av 1700-tallet. Tidsskriftet hadde nær tilknytning til Drejers klubb, en viktig institusjon i Københavns offentlighet. I abonnementsinvitasjonen til første utgave hadde Rahbek og Pram skissert en firedeling av tidsskriftet: Første del skulle bestå av tekster som skulle tjene til de såkalte ”grundige Kundskabers udbredelse”, annen del skulle ”fornøje og more”, tredje del skulle inneholde omtaler av nye skrifter, mens siste del skulle gi en sammen-

hengende fremstilling av den siste månedens historie.²⁰ Tidsskriftets bidragsytere var fremstående embetsmenn, filosofer, vitenskapsmenn og diktere, herunder navn som Christian Colbjørnsen, Bernt Anker, Jens Baggesen og Claus Pavels.²¹ *Minervas* fremste agenda var å forsvare den borgerlige frihet. Dette skulle bli til et gjennomgangstema som ble belyst på en rekke måter i løpet av de årene tidsskriftet kom ut. Særlig viktig var spørsmålet om trykkefrihet, ettersom *Minervas* eksistens var forutsatt av en fri og tolerant presse.

Den frihet som *Minerva* tok til orde for var båret av en tanke om opplysning og selvstendighet. Den første utgavens innledningsartikkel er derfor typisk for tidsskriftet, både hva stil og innhold angår. I artikkelen, med tittelen "Undersøgelse om ikke almindelig Oplysning er en farlig Sag", retter Christen Pram søkelys på de intellektuelles forsøk på å innføre opplysning, og tematiserer i sarkastiske vendinger hvordan deres bestrebelser faktisk kommer til kort. For det første, sier Pram, finnes det sentrale kunnskapsområder hvor det er tilnærmet umulig å få undervisning og veiledning. Eksempler på dette er statsvitenskap, økonomi og de skjønne vitenskaper. Statsvitenskapen læres kun ved Sorø akademi, som han tidligere har definert som en institusjon for "nogle unge Adelsmænd", mens Københavns latinprofessor alene driver privatundervisning i de skjønne vitenskaper.²² For det andre er de ulike fagområdenes kunnskaper begrensede. En prest skal beherske teologien, mens en dommer skal være jurist, og intet annet. De enkelte fagene kan dermed ikke garantere for allmenn dannelse. Dessuten er det ingen som leser de skriftene som blir publisert som opplysningstekster, fortsetter han. På bakgrunn av dette kan Pram sarkastisk konkludere med at opplysning må være unyttig.

Men opplysning er ikke bare unyttig, det er dessuten farlig, fortsetter han i samme stil. I denne sammenheng viser Pram til hvordan de ulike vitenskapenes fremskritt og reformer kan snu allmuens etablerte forestillinger på hodet, gjøre folk usikre og utfordre dem på en negativ måte. Med opplysning kunne dessuten samfunnets eksisterende rangordning komme til å bli truet. For om bonden skulle bli opplyst, kunne det hende at han ble bevisst sine rettigheter. Dette kunne føre til at "Afstanden imellem ham og hans Herre, hvis Træl han dog er fød til at være, blev formindsket".²³ Det samme gjelder også for de andre stender som befinner seg nederst på den sosiale rangstige.

Med sin bitende ironiske og sarkastiske tone er dermed denne artikkelen et betydelig angrep på mulige motstandere av opplysning. Samtidig er den et viktig forsvar for en åpen offentlighet, der et bredt spekter av aviser, bøker og tidsskrifter kan bidra til å opplyse alle samfunnets klasser.

Situasjonen for det trykte ord i Sverige

Mens trykkefriheten hadde gode vilkår i Danmark-Norge mot slutten av 1700-tallet, var situasjonen en ganske annen i nabolandet Sverige. I de årene *Läsning i blandade ämnen* kom ut, var bestemmelsene på sitt strengeste. Den svenske sensurens dårlige vilkår ble også bemerket i utlandet. En av dem som ytret seg var den danske publisisten Jens Kragh Høst, som tilhørte kretsen rundt Pram og Rahbek, og som la ned en betydelig innsats for å fremme svensk-dansk samarbeid. I 1802–1803 publiserte Høst tidsskriftet *Ei blot til Lyst* (fire bind) der han blant annet trykket tekster som tidligere hadde blitt offentliggjort hos Adlersparre. Samtidig kunne Høst konstatere at *Läsning i blandade ämnen*, som han åpenbart vurderte som et viktig bidrag til opplysningens fremme i Sverige, hadde opphørt.²⁴ For å kaste lys over trykkefrihetens betingelser i Sverige lot han samtidig trykke en oversettelse av en artikkel opprinnelig publisert i Guiseppe Acerbis *Travels through Sweden, Finland and Lapland in the years 1798 and 1799* (1801). Her påpekte Acerbi hvordan det frie ord var undertrykt blant svenskene. I en senere utgave av tidsskriftet tilføyde Høst at det i særlig grad stod dårlig til i forhold til teologien.²⁵

Sensuren i Sverige hadde vært underlagt streng kontroll i hele første halvdel av det 18. århundre. En egen *ensor librorum* kunne forby tekster som var uanstendige eller som vekket anstøt.²⁶ Spesielt strengt var det med hensyn til teologiske temaer, der en rekke personer og instanser kunne fungere som sensurerende myndighet.²⁷ I 1766 sørget imidlertid luepartiet (mössorna) for å liberalisere trykkefrihetsbestemmelsene, og i en kort periode var Sverige et foregangsland hva presse- og ytringsfrihet angikk.²⁸ Dette førte til en offentlig situasjon som på mange måter kunne sammenlignes med trykkefrihetssituasjonen i Danmark-Norge under Struensees regjeringsperiode: Friheten førte til at politiske motsetninger kom fram i lyset, og til at friksjoner og spenninger i det offentlige rom ble en realitet.²⁹ Under Gustav III ble derfor sensurbestemmelsene igjen innskjerpet, og i 1774 ble det utstedt en ny regulering som fastsatte klare grenser for hva det var lov å publisere. Selv om regenten offentlig forsvarte det frie ord og argumenterte for at det var nødvendig for å opplyse folket, truet den nye forordningen med dødsstraff dersom det trykte ord bestred eller anfektet kongens "majestät, höghet och rätt". Samtidig beskyttet den regjeringen og regjeringens avgjørelser. Noen år senere, i 1780, ble også boktrykkerne gjort medansvarlige for de publikasjoner som ble utgitt. Denne reguleringen ble ytterligere innskjerpet i 1785. Gustav IIIs holdninger til samtidens presse og opplysningstiden generelt kan dermed synes som et paradoks. På mange måter var han en opplysningsvennlig regent som så

verdien av en fri og åpen presse. I praksis, derimot, innførte han restriksjoner som innebar at landets presse- og ytringsfrihet ble betydelig svekket.³⁰

Etter at Gustav III ble skutt på Stockholms opera i 1792, ble Sverige i en kort periode styrt av den førende kraften i hertug Karls formynderregjering, Gustaf Adolf Reuterholm. Reuterholm søkte støtte hos opinionen, og innførte en ny og mer liberal trykkefrikhetsforordning samme år som han kom til makten. Denne ble imidlertid satt ut av kraft etter noen måneders gyldighet.³¹ Snart ble også Reuterholm avskjediget, og landets unge regent Gustav IV Adolf videreførte den samme strenge posisjon i forhold til pressen som hans far hadde inntatt. Faktisk ble sensuren ytterligere innskjerpet: I 1798 innførte regenten privilegietvang, og myndighetene kunne dermed administrativt regulere hvilke aviser og tidsskrifter som fikk komme ut. De aviser og tidsskrifter som allerede hadde privilegium, måtte søke om å få de emner de ville skrive om godkjent.

Når det gjaldt teologiske og kirkelige spørsmål, var Sverige preget av en utpreget konservativ orientering i hele det 18. århundre. Under Gustav IIIs regjeringperiode hadde det vært maktpåliggende å bestrebe en enhet i religiøse spørsmål, og enheten var rettslig hjemlet.³² Man mente at en rett undervisning i teologi kunne tjene dette formål. Sentrale krefter sørget da også for at de teologiske fakulteters lære var preget av Christian Wolffs tenkning. Dermed ble det undervist i en lære som forenet fornuft og åpenbaring. Trusselen mot de kristne dogmer kom i vesentlig grad fra to hold: På den ene siden Swedenborgianerne, og på den andre siden den delen av opplysningskulturen som kunne true en normativ og bibeltro teologi. Gustav III var svært bevisst på kirkens og prestenes rolle i samfunnet, og ga i mange tilfeller støtte til den konservative teologiske og kirkelige opposisjonen.³³ I enkelte tilfeller var imidlertid regenten mer opptatt av å fremstå som opplysningsmann enn å støtte presteskapet. Et eksempel på dette var innføringen av den såkalte barnemordsplakaten, som sikret beskyttelse til mødre som hadde født sine barn utenfor ekteskap. Prestene mente at denne plakaten oppfordret til løsaktighet, mens Gustav III argumenterte på humanitært grunnlag.

Der Danmark-Norge i det 18. århundrets siste tiår fremstod som et åpent og tolerant samfunn hva teologi og kirkeliv angikk, var altså Sverige preget av en adskillig mer dogmatisk tenkning. I Sverige ble etter hvert også Kants filosofi og den franske revolusjonens idéer oppfattet som en trussel mot kirkens lære. Gudstroen måtte, slik Kant så det, bekreftes individuelt, og den kunne dermed ikke være den garantisten for religiøs enhet i samfunnet som opinionen ønsket i Sverige. Det ble derfor viktig å forhindre skrifter som kunne bidra til at Kants tenkning fikk komme til i offentligheten.

Kirken innså imidlertid behovet for å endre seg i tråd med samfunnets generelle utvikling. Dette ble særlig tematisert under jubelfesten i Uppsala i 1793, som ble holdt til minne om innføringen av *Confessio Augustana* i Sverige. En av dem som tok til orde for reformer var biskopen i Växjö, Olof Wallquist. Wallquists ønsker om endringer var imidlertid moderate. Dette viste seg blant annet i forbindelse med innføringen av Samuel Moreus' *Epitome* som lærebok i teologi i 1796. Denne hadde blitt brukt av Preussens konservative kirkeminister Johann Christoph von Wöllner som vern mot opplysningens tenkning.³⁴ Men også Sverige hadde prester som var positivt innstilt til opplysningen. En av disse var Wallquists kollega i Linköping, Jakob A. Lindblom, som utga det neologisk pregede tidsskriftet *Journal för Präster* fra 1797. Den neologiske teologien, som hadde gjort seg særlig gjeldende i tysk protestantisme fra 1750 og fremover, argumenterte for at fornuft og åpenbaring var kompatible størrelser i menneskets religiøse erkjennelse. Religionen skulle først ha som mål å tale til menneskets fornuft. Dette ville dernest påvirke hjertet, argumenterte neologene. I svensk kontekst hadde Lindblom også tidligere tonet flagg gjennom oversettelsen av den kjente tyske neologen Johann Spaldings *Über die Nutzbarkeit des Predigtesamtes und deren Beförderung* (1772) til svensk. Lindbloms oversettelse var blitt trykket i København (1796), slik at det skulle slippe unna den svenske sensuren.

Situasjonen i Sverige var dermed en ganske annen enn i Danmark-Norge hva trykkefrihet angikk. Mens man i den danske helstaten hadde både politiske forordninger og et offentlig klima med høy toleransegrense for offentlige ytringer, ble publisistenes utgivelser underlagt streng kontroll i Sverige. Forskjellene later ikke minst til å være merkbare når det gjaldt teologi og religionsanliggende. Den offentlige åpenhet og Bernstorffregjeringens pragmatikk sørget blant annet for at det kunne stilles kritiske spørsmål til etablerte dogmer og sentrale trosspørsmål. I Sverige, derimot, søkte man teologisk kontinuitet og konsensus. Dette ble gjort gjennom at det ble slått ned på offentlige ytringer som var i strid med kirkens lære. Til tross for den strenge sensuren så man imidlertid at opplysningsteologiske strømninger fikk et visst spillerom. Dette var blant annet gitt gjennom publisering av tekster med neologisk innhold.

Tidsskriftene i Sverige og Läsning i blandade ämnen

Da trykkefrihetsbestemmelsene ble ytterligere innskjerpet i 1785, var det nettopp tidsskriftmarkedet myndighetene ønsket å sanksjonere. I perioden mellom 1780 og 1785 var det kommet til en rekke tidsskrifter som hadde tematisert politiske

anliggende, og som dermed hadde skapt grobunn for offentlig debatt. Denne debatten kunne potensielt true samfunnets politiske liv og spre lettsindighet og uønskede tenkemåter blant befolkningen.³⁵ Dette bidro til at det i egentlig forstand kun var behov for tre aviser, mente myndighetene, nemlig *Stockholms Post-Tidningar*, *Inrikes Tidningar* og *Dagligt Allebanda*. Til tross for strenge forbud og omfattende kontroll klarte enkelte publisister å slippe gjennom med nye tidsskrifter og utfordrende artikler. Enkelte av disse publisistene, som Thomas Thorild i 1792, ble straffeforfulgt og fengslet. Slike sanksjoner førte igjen til at boktrykkerne ble enda mer forsiktige med å publisere periodiske skrifter.

Da Gustav IV Adolf skulle innsettes kunne en ny optimisme spores blant Sveriges avisutgivere og skrivelystne. Dette førte blant annet til at tidsskrifter som *Läsning i blandade ämnen* så dagens lys.³⁶ Den nye regenten hadde umiddelbart etter sin inntreden opphevet Svenska Akademiens suspensjon, og dette hadde blitt tolket som et uttrykk for et mer åpent kulturelt klima. Dermed lot det til å være plass til et tidsskrift som det Adlersparre nå ønsket å publisere. I likhet med *Minerva* hadde dette tidsskriftet flere bidragsytere. Kjernen bestod imidlertid av tre personer, redaktøren Adlersparre i tillegg til embetsmannen og dikteren Axel Silfverstolpe og forfatteren Carl Gustaf af Leopold. I innledningen til første utgave skriver redaktøren følgende om tidsskriftets målsetting: "Man tror sig af goda skäl kunna vänta alla deras benägenhet och biträde, som nitälska för Svenska Fäderneslandets seder, upplysning och välstånd, och man skall bemöda sig, at efter förmåga leda Allmänhetens uppmärksamhet på alla de föremål, som äro af vigt för Samhället".³⁷ Adlersparre betrygger videre myndighetene om tidsskriftets politiske kurs ved å sammenligne jakobismen med despotismen. Imidlertid skulle *Läsning i blandade ämnens* stadige tematisering av Kant og hans idéer vise seg å være vel egnet til å provosere.³⁸ Adlersparres politiske forsikringer i innledningsnummeret var dermed av begrenset verdi.

Som tilfellet var med *Minerva*, så også *Läsning i blandade ämnen* trykkefriheten som en viktig forutsetning for den borgerlige frihet. Det var derfor typisk for tidsskriftet at den første artikkelen i tidsskriftets første utgave, "Om Svenska Tryckfriheten. Försök at bestämma dess nu varande lagliga gränser", nettopp berørte spørsmål knyttet til presse, bøker og sensur. Med utgangspunkt i den svenske trykkefrihetssituasjonen argumenterer Leopold for nødvendigheten av en lov som regulerer hva som slipper til i offentligheten. Denne loven skulle hindre at trykkefrihetsspørsmålet ble gjenstand for politisk betinget vilkårlighet. En slik fare var særlig til stede når det gjaldt temaer som kunne dømmes etter personlige oppfatninger. Et eksempel på dette var i forhold til gudsbespottelse, hvor loven ikke ga noen klar definisjon av hvordan begrepet skulle forstås. For å unngå

vilkårlighet var det derfor nødvendig å bestemme forordninger slik at ytringene ble utsatt for mer enn "blotta tycken, blotta förmodningar [och] blotta sannolikheter".³⁹ Dette, argumenterte Leopold, ville sikre tryggheten til den enkelte skribent, og det ville sikre et samfunn med høyere grad av toleranse.

Allerede åpningsartikkelen til *Läsning i blandade ämnen* dokumenterer dermed hvordan tidsskriftet er forfattet i et klima som klart skiller seg fra *Minerva*. Leopolds tekst er skrevet i en saklig og forsiktig tone, den er full av forbehold, og den argumenterer for forordninger som sikrer enkeltmennesket rett til å ytre seg. Artikkelen springer ikke ut fra et ytringsklima der opplysning og frihet tas som en gitt rettighet, snarere forsøker den å argumentere for en tilrettelegging av forholdene slik at dette klimaet kan bli en realitet. Den tilstreber dermed en tekstkultur som spiller med på myndighetenes premisser, og som søker å unngå vilkårlighet og tilfeldig spill. Leopolds tekst står i så måte i sterk kontrast til Prams sarkastiske språkdrakt i *Minervas* åpningsartikkel. Pram skriver, i motsetning til Leopold, med liten risiko for ytre sanksjoner, og kan dermed tillate seg et helt annet uttrykk enn hva hans svenske kollega kan.

Tekster med teologisk tematikk

Vi skal nå gå over til å se på noen av de tekstene i de to tidsskriftene som tematiserer teologiske anliggende, og som åpenbart kan ses i forhold til hverandre. De teologiske tekstene i *Minerva* og *Läsning i blandade ämnen* har helt ulik karakter, og fungerer på ulik måte i de to tidsskriftene.⁴⁰ Forskjellene mellom Adlersparres og Pram/Rahbeks tidsskrifter ser man blant annet på typen tekster som tematiserer teologiske anliggende. Mens *Läsning i blandade ämnen* i stor grad domineres av argumenterende og resonnerende tekster, preges *Minerva* gjennomgående av et bredere spekter av teksttyper.⁴¹ Dette inkluderer prekener, religiøs diktning, besvarelser av prisoppgaver i tillegg til den type tekster man også kan finne i Adlersparres skrift. Det mest slående er likevel forskjellene i antallet bidrag som tematiserer religiøse anliggende. Der de teologiske tekstene nærmest utgjør en egen serie i Adlersparres tidsskrift, fremstår de som langt mer spredt i *Minerva*. Dette blir særlig tydelig dersom man tar tidsskriftenes omfang i betraktning. Det kan dermed virke som om Adlersparres tidsskrift tilkjenner en offentlighet hvor det er et behov for at leserne jevnlig blir fortalt om viktigheten av en mer åpen religionsforståelse enn hva man til da har vært vant til i Sverige.

Et overordnet ønske om trykkefrihet i forhold til teologiske temaer reflekteres klart i Adlersparres publikasjon. I artikkelen "Anmärkningar öfver Religionens och

Christendommens öfverklagade förfall, samt tvångsmedlen deremot genem den Theologiska Censuren” (nr 21, 1799) argumenterer forfatteren Johan Åström for en aksepterende religiøs offentlig sfære, der religionen forankres i menneskets fornuft. Fornuften er i stand til å bedømme religionens ekthet og rettmessighet, i langt større grad enn hva normative læresetninger er i stand til å gjøre. I egentlig forstand gjør dermed fornuften den teologiske sensuren overflødig. Men i Sverige er det dessverre slik, hevder Åström, at man ikke stoler nok på fornuftens dømmekraft til å oppheve sensuren. Resultatet av de strenge statskontrollerte restriksjonene er en kristendom som avler død bekjennelse heller enn fruktene av kristendommens budskap. Dette får potensielt svært uheldige konsekvenser: Den døde kristendommen danner ”flitige Kyrkogångare; ifrige Bedjare; men släte Menniskor; opålitlige Vänner; oredlige Medborgare; slafviske eller farlige Undersåtare”, påpeker Åström.⁴² Religionens vesen er ikke dogmer, men derimot friheten: Den er ”den Gudaflägt, som skall lifva den; och utan densamma är Religionen en död bokstaf”.⁴³ Den er gitt ved at ”den är byggd på människans moraliska förmögenheter; den syftar på deras utveckling”, og ”den skall gifva drift och spänningskraft åt deres verksamhet”.⁴⁴

Åströms tekst er preget av retoriske og ironiske spørsmål, og språket har en gjennomgående lakonisk stil. Spørsmålene brukes for å understreke fornuftens betydning når det gjelder religionsanliggende, og for å fremheve håpløsheten i dagens sensursituasjon i Sverige.⁴⁵ Argumentasjonen henter klart støtte i Kants tenkning, og allusjoner til Kants kritikker finner naturlig plass i tekstforløpet.⁴⁶ Åström styrker tekstens teologiske karakter gjennom å anvende en reke Luther-sitater for å underbygge tekstens påstander. Et eksempel på dette ser man ved Åströms bruk av Luthers lære om det verdslige regiment. Den verdslige maktens oppgave må være å sikre friheten, ikke å begrense den: ”Om verldslig magt dristade gifva lag för själen, då gjorde den ett ingrep i Guds Regemente”, påpeker Åström med henvisning til Luther.⁴⁷ Artikkelen teologiske karakter underbygges også innledningsvis gjennom et Paulussitat som er referert som et exordium under overskriften: ”I ären kallade till Frihet!”.⁴⁸

Åströms eksplisitte og filosofisk konsistente artikkel står i skarp kontrast til det forsvar for en teologisk trykkefrihet som man ser i *Minerva*. Et slikt forsvar kan blant annet spores i teksten om hvor vidt opplysning er farlig, som er referert fra over. I velkjent sarkastisk tone argumenterer Pram for at teologi betraktet som vitenskap må anses som ytterst farlig. Dette skyldes at den har fått menneskene til å tenke. De teologiske bevegelser som i de siste årene har kommet fra England og Tyskland har forstyrret ”de orthodoxe Lärerers Roe”, og forledet dem til å blottstille både uvitenhet og ondskap, påpeker han. Denne forferdelighet har utbredt seg til allmuen, og

forvoldt "dens Fordærvelse i Tiid og Evighed".⁴⁹ Nei, fortsetter Pram, i stedet for å la seg henfalle til disse ubekvemme og farlige trender bør man i stedet holde seg til den "Spørgsmåls-Bog, Fædrene lærte" og fordømme dem som måtte legge den kjødelige fornuft og grubleriet til grunn for troen.

Med dette ser man klare forskjeller mellom Prams og Åströms tekst, hva teologiske anliggende angår. Åström anvender sine retoriske og ironiske spørsmål med en dypt seriøs hensikt: å understreke behovet for en trykkefrihetssituasjon som tåler at religionen forankres i fornuften. Pram, derimot, bruker sin sarkasme til å gjøre narr av dem som måtte mene at teologisk opplysning og fornuftsbasert religion ikke måtte være av det gode. Åström stadfester dermed dypst sett en mangel med betydelige samfunnmessige konsekvenser, mens Pram raljerer med dem som ikke aksepterer det samfunnet Åström ønsker seg. Dette må gjenspeile reelle forskjeller mellom Sverige og Danmark-Norge.

Det samme behovet for å understreke behovet for en åpen offentlig sfære finnes i andre tekster i Adlersparres tidsskrift. Artikkelen "Om den varsamhet hvarmed man bör behandla religiösa Folkmeningar" trykkes i nummer 5, 1797, og er oversatt av Johan Lindblom etter en latinsk original av den sveitsiske filologen Johann Jakob Hottinger.⁵⁰ I denne artikkelen gir forfatteren råd om hvordan prestene skal undervise sine menigheter, og understreker det ansvar hver enkelt prest har for ikke å etablere feilaktige og falske meninger hos tilhørerne. Dette bør skje gjennom en opplæring der man legger vekt på "en varsamt anbragt undervisning" og "en skicklig förklaring".⁵¹ Denne undervisningen tar utgangspunkt i "hvarje lärarens egen klokhet och rådighet", heller enn å være basert på symbolske bøker og normative skrifter. Historien har også vist betydningen av ikke å fordømme religiøse meninger som strider mot det etablerte. Eksempler på dette ser man gjennom Luther, Calvin og Zwingli.⁵² På eksemplarisk måte endret disse teologene fastgrodde religionsmeninger og leverte dermed et nødvendig korrektiv til en trosoppfattelse som fullstendig var bundet av den episkopale makten.⁵³ Imidlertid, et slikt oppgjør som man så gjennom reformatorene er ikke lenger nødvendig, påpeker Hottinger. I samtiden, der kristendommen er blitt en del av det borgerlige samfunn, er det bare falske religionsmeninger som truer den sanne religion. Det er disse som nå må bekjempes.

Men, fortsetter han, man skal vokte seg for å bedømme vanlige folks religionsoppfattelse negativt, uansett om den måtte være aldri så feilaktig. "Vanliga tanklösa människor" har ikke de forutsetninger for å søke sannheten som man ser hos de dannede, men deres tro er ikke desto mindre oppriktig.⁵⁴ Deres forståelse av religionen, som bedømt ut fra intellektuelle og filosofiske premisser kan fremstå som uriktig, kan dermed være et fruktbart utgangspunkt for å skape en

religionsoppfattelse som er i overensstemmelse med fornuften. Hver enkelt prest må derfor alltid ta utgangspunkt i hver enkelt menighet, og bruke det mangfold av religionsoppfattelser som måtte finnes der som grunnlag for en fornufts-konsistent undervisning.

På denne måten ser artikkelen den fornuftsbaserte religion som målet for all religiøs erkjennelse overhodet. Denne religionen er udogmatisk i sin fremtoning, men bruker menneskets evne til å tenke rasjonelt som sin overordnede rettesnor. Dermed kan den synes å få en påtvungen karakter, definert enegyldig ut fra religionslærerens rasjonelle fornuft.

I sin analyse av de teologiske bidragene i *Läsning i blandade ämnen* påpeker Kjerstin Anér at oversettelsen av Hottingers tekst har et vesentlig mer radikalt innhold enn noen av de artikler man kan finne i Lindbloms egen *Journal för Präster*.⁵⁵ Dette mener hun er årsaken til at Lindblom velger å publisere teksten i Adlersparres tidsskrift heller enn i sin egen publikasjon. Sammenlignet med en dansk kontekst er imidlertid ikke det teologiske innholdet i denne teksten på noen måte ytterliggående. I Danmark tas fornuften som noe så selvsagt at den brukes som utgangspunkt for å hevde menneskets religiøse frihet.

Et eksempel på dette ser man blant annet i artikkelen "Om Religions- eller Samvittighedsfrihed", trykket over to utgaver av *Minerva* (oktober 1786 og februar 1787). I denne teksten argumenterer forfatteren for at fornuften sikrer mennesket en slik frihet.⁵⁶ Fornuften er "Menneskets eeneste sikre Leder", fastslår forfatteren: "Den alene kan sige ham, hvorvidt de Beviser, der føres for en eller anden Lærdoms guddommelige Oprindelse, ere overbevisende eller ikke".⁵⁷ Dermed er det også menneskets plikt å bedrive utvortes gudsyndelse, slik at fornuften kan komme til syne og andre som søker denne kunnskapen kan bli opplyst. Men forpliktelsene til å drive utvortes gudstjeneste må kun springe ut fra en overbevisning om at denne form for gudsyndelse er det eneste rette. Dersom denne overbevisningen ikke er til stede, kan ingen tvinge noen til å tro og tenke verken på den ene eller den andre måten. Det kan heller ikke staten, påpeker forfatteren.⁵⁸ Staten forplikter seg imidlertid til å ansette religionslærere som besitter en "oplyst og god Tænkemaade", slik at borgerne kan bli overbevist om hvordan religionen stemmer overens med den sunne fornuft.⁵⁹ Staten er "fuldkommen berettiget at tilsperre Adgangen til deslige Embeder for saadanne Personer, som offentlig bekiende sig til Meeninger, med hvilke en saadan Tænkemaade ikke synes at kunne bestaa".⁶⁰ Dette må staten gjøre for å "lede dens borgere til en rigtig Religions-Kundskab" og for å sikre hver enkelt den "Lyksalighed", som den er forpliktet til. For, som han sier, menneskets religionsmeninger har nemlig en "mægtig Indflydelse paa Menneskets Lyksalighed".⁶¹

På overflaten kan det dermed se ut som om relasjonen mellom fornuft og frihet er ulik i svensk og dansk kontekst. I Sverige settes fornuften opp som målestokken for all religiøs erkjennelse, og religionslærerens oppgave er å tilstrebe en undervisning som gjør at en slik fornuftsbasert erkjennelse kan finne sted. I dansk sammenheng er fornuften den selvsagte forutsetning og selve utgangspunktet for at *Minervas* forfatter skal kunne argumentere for menneskets totale religiøse frihet. Denne friheten blir i realiteten begrenset av at staten tillegges en plikt til å besørge sine borgeres lykke. En slik lykke sikres gjennom rett religionsundervisning, gitt av fornuftige lærere. Dermed synes forfatteren i *Minerva* å havne i en posisjon som kan minne om andre teologer i samtidens danske teologiske landskap: Mennesket tilkjennes ubegrenset frihet, men relasjonen mellom frihet og nødvendighet synes alltid å skulle gå opp, fordi staten er forpliktet til å besørge menneskets lykke.⁶² Denne lykken er gitt gjennom fornuftsbasert religionserkjennelse. I realiteten argumenterer dermed også denne teksten for en religion bundet til fornuften som det høyeste og eneste gyldige ideal.

Også i mer populærvitenskapelige tekster i *Minerva* blir fornuften sett som det styrende ideal i all menneskelig erkjennelse, ikke minst i religionssaker. I teksten "Vantroes og Overtroes Forening" (nr 2, 1786) understreker artikkelens forfatter hvordan vantro og overtro ofte er forenet hos en og samme person.⁶³ Dette skyldes at han ikke tar fornuften med på råd i all sin adferd: Han er vantro i alt det som han måtte holde for plikt til å tro, og overtroisk i det som ingen plikt forbinder ham til å holde for sant.⁶⁴ Vantroen gjelder først og fremst religionen, men også historiske, fysiske og filosofiske sannheter; overtroen gjelder "indtil Latterlighed i Alchymie, Aandevæsenet, Magie og deslige".⁶⁵ Barnets manglende vilje til å lære det riktige og nysgjerrighet overfor det som bare er fantasi illustrerer hvordan mennesket i egentlig forstand er: Dersom en historielærer beretter om hvordan mennesket levde i tidligere tider vil ikke barnet huske noe dagen etter, eksemplifiserer forfatteren. Forteller han derimot et eventyr, vil ikke barnet glemme det så lett. Uopplyste voksne er "ligesaa barnagtige", fortsetter han. Teksten er dermed et skarpt angrep på svermeriet, og en bekreftelse av fornuftens nødvendige plass i all erkjennelse: Dersom ikke fornuften ligger til grunn, kan det gå mennesket riktig dårlig.

De forskjellene mellom fornuft og frihet og mellom åpenhet og lukkethet som hittil er beskrevet er symptomatiske for tidsskriftene, og tilkjenner at religion og religionsanliggende tenkes på en annen måte i Sverige enn i Danmark. Den teologiske tekstkultur som man kan anta forsøkes etablert i Sverige gjennom Adlersparres tidsskrift har allerede vært akseptert en god stund i Danmark, og de forfattere som ytrer seg i brede opplysningstidsskrifter som *Minerva* og *Läsning i*

blandade ämnen får dermed ulike behov for å danne en opinion i forhold til religiøse anliggende. Dette ser man også i anmeldelser av aktuelle bøker og skrifter. *Läsning i blandade ämnen* gir således fyldig omtale til den svenske oversettelsen av Johann Spaldings *Ueber die Nutzbarkeit des Predigtesamtes und deren Beförderung* i tidsskriftets fjerde nummer.⁶⁶ I denne boken ser Spalding det som sin oppgave å forsvare prestenes embete. Anmeldelsen, som er skrevet av Adlersparre selv, fremhever hvordan Spaldings måte å forstå presteembetet kan ses som et ideal som stemmer overens med sentrale opplysningsidéer. I anmeldelsen er Adlersparre mest opptatt av den pedagogiske siden ved prestenes formidlingsoppgave, og understreker gjennom sitater og grundige diskusjoner hvordan Spaldings utlegning blant annet argumenterer for at religionen ikke kan forankres i noen form for ytre maktspråk. Den praktiske kristendom og spekulative læresetninger er to forskjellige ting, påpeker Adlersparre. Samtidig skal aldri religionskunnskapen komme i konflikt med andre vitenskaper. Den kristne lære må være klar for tanken og tilfredsstillende for hjertet. Denne pretensjonen om klarhet og åpenhet tilsier også at man bør hindre alle former for lukkede religionsselskaper. Den teologiske forkynnelse må dessuten være i overensstemmelse med moralen, slik som også Spalding gjør rede for, påpeker Adlersparre.

Den teologiske situasjonen i Sverige nødvendiggjør et forsvar av et verk som dette i et tidsskrift som pretenderer å sette opplysning på dagsordenen. Den neologiske teologien oppleves ikke som uproblematisk i Sverige, selv om flere prester kjemper for at den skal få gjennomslag og selv om *Journal för Präster* allerede er en realitet. I Danmark, derimot, er neologien allerede godt innarbeidet i prestenes forkynnelse og undervisning. Dette finner man ikke minst i Balthasar Münters prekener.⁶⁷ Allerede 20 år før Adlersparres tidsskrift blir etablert er Münters offentliggjorte og akklamerte prekener påvirket av sentrale neologer som Spalding og Johann Jerusalem.⁶⁸

I *Minerva* ser man at en annen type publikasjoner løftes frem og vies oppmerksomhet. I tidsskriftets annet hefte (1785) publiserer Knud Lyne Rahbek et motinnlegg mot Johan Nordahl Bruns forsvar for de gamle kirkeskikker, som Brun hadde latt publisere som et innlegg i den liturgiske feide.⁶⁹ I sitt forsvar hadde Brun talt varmt for den overleverte liturgi, og kritisert Bastholm for blant annet å legge for stor vekt på gudstjenestens ritualer. Skikkene var ikke å regne som *causa instrumentalis* til andakt, hadde Brun hevdet. Det som virkelig talte, var ifølge ham den kraft som skikkene ble formidlet med. Og sett i et slikt perspektiv kunne man like gjerne beholde de skikker man hadde lært seg å bruke. I sitt motinnlegg, med tittelen "Et og andet i Anledning af Herr Nordahl Bruns Forsvar for vore gamle Kirkeskikke mod Dr. Bastholm", argumenterer Rahbek for en fullstendig revisjon

av liturgien og hevder at Brun tar feil i sin avvisning av Bastholms liturgiske revisjon. Han gjendriver Bruns argumenter punkt for punkt og stiller kritiske spørsmål til en rekke av hans påstander. Brun er "et Par Decader tilbake i theologiske Indsigter", lyder Rahbeks konklusjon.⁷⁰ Gudstjenesten er nemlig, i motsetning til hva Brun hevder, i behov av ikke ubetydelig opplysning og forbedring, skjønt Rahbek innrømmer at Bastholms forslag ikke er riktig på alle punkter.⁷¹

Artikkelen gir et karakteristisk bilde på hvordan *Minerva* gir spalteplass til tekster som direkte tematiserer det konkrete gudstjenesteliv.⁷² Disse tekstene er uttrykk for et teologisk mangfold og en åpen teologisk offentlighet, heller enn et behov for å forsvare en bestemt opplysningsorientert teologisk tenkning. Slik stadfestes igjen forskjeller mellom to land hvor ulike ytringsklima er rådende.

Konklusjon

Denne artikkelen har drøftet trykkefrihetsbetingelsene i Danmark-Norge og Sverige, med særlig fokus på hvordan ulike vilkår for trykkefrihet skaper ulike teologiske tekstkulturer. Adlersparres *Läsning i blandade ämnen* og Rahbeks *Minerva* har vært utgangspunkt for undersøkelsene. Forskjellene mellom Sverige og Danmark-Norge kan synes påfallende: Der *Läsning i blandade ämnen* fremstår som et apologetisk tidsskrift med behov for å forsvare neologi og rasjonalistisk tenkning, virker *Minerva* langt mer preget av å være skrevet i et offentlig rom som allerede tolererte et mangfold av teologiske meninger. Ulikhetene mellom de to landene ga grunnlag for ulike tekstkulturer. Mens Adlersparres tidsskrift formet en stringent og ensrettet teologisk tekstkultur med rasjonell opplysning som siktemål, slo Rahbeks tidsskrift i alle retninger og skapte en svært sammensatt tekstkultur.

Adlersparres tidsskrift opphørte i 1801. Dels på grunn av Johan Åströms kantianske og rasjonalistiske ideer, og dels på bakgrunn av Adlersparres egen politiske artikkel om Karl XII (nr 39, 1798), ble tidsskriftets boktrykker stilt under sensur fra januar 1801. Dette betydde at han måtte ha myndighetens forhåndsgodkjenning for alt som skulle trykkes. Som redaktør så Adlersparre det dermed vanskelig å skulle fortsette utgivelsene. *Minerva* fortsatte derimot som forum og møteplass for intellektuelle, embetsmenn og et stadig større lesende publikum frem mot 1808.⁷³ De teologiske tekstene i *Minerva* var ikke av en slik karakter at de var i stand til å utfordre den nye trykkefrihetsbestemmelsen som innførtes i Danmark i september 1799. Ikke desto mindre bekrefter disse tekstene en offentlighet som hva teologiske uttrykk og holdninger angår har kommet vesentlig lenger enn man har gjort i nabolandet.

Noter

1. Clas Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson & Jarl Torbacke, *I begynnelsen (tiden före 1830)*, bind 1 i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia* (Stockholm, 2000), s. 199.
2. "Det arbete, hvaraf en början härmedelst öfverlämnas Allmänheten, är egentligen en fortsättning af den redan utkomna skriften: *Läsning för Landtmän*, har samma Utgifvare och samma ändamål, och är endast til tittel, form och plan något förändradt". *Ibid.*
3. Kerstin Anér, *Läsning i blandade ämnen* (Lund, 1948), s. 25.
4. Eivind Tjønneland (red.), *Opplysningens tidsskrifter: norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet* (Bergen, 2008), s. v.
5. Georg Adlersparre, *Namn-kunnige Statsmäns Lefnadsmärkvärdigheter*. Bind 1 (Stockholm, 1794), s. 51.
6. Anér 1948, s. 17–18.
7. Johan Tønnesson, *Hva er sakprosa* (Oslo, 2012), s. 58.
8. For studier av Danmark-Norge, se blant annet Merethe Roos, "Jeg skriver for tænkende Mend, der selv kan prøve Aanderne: Nicolai Lorenz Fallesens tidsskrift for religionslærere 1793–1808", i *Sjuttonbunderatal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 2013, s. 126–144, og "Medical Enlightenment and Social Mobilization from the Pulpit: The Clergy as public health and social workers in Denmark-Norway at the turn of the eighteenth century", i *Ideas in History* 2014:2. For studier av Sverige, se Bertil Rehnbergs avhandling, *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800* (Uppsala, 1966).
9. Edvard Holm, *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i slutningen af det 18de århundre*. Faksimileutgave av original København 1888 (København, 1975), s. 2.
10. Øystein Rian, "Sensuren i Danmark-Norge 1536–1814", i Hilde Sandvik (red.), *Demokrati og historisk praksis: forutsetninger for folkestyre 1750–1850* (Oslo, 2010), s. 123–160. Se også Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo, 2014).
11. Asser Amdisen, *Struensee: til nytte og fornøjelse* (København, 2012), s. 97.
12. Schlegels artikkels fulle tittel er "Et Forsøg paa at bestemme Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhet". Se Dag Michalsen, "'Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhet' – Johan Frederik Wilhelm Schlegel, Astræa og Trykkefrihetens grenser", i Sandvik 2010, s. 197–222. Se også Håkon Evjus artikkel i samme antologi, der forfatteren drøfter frihet som politisk problem i Dansk-Norske tidsskrifter. Evju argumenter blant annet for at fraværet av ytringer omkring endringer i konstitusjonell eller demokratisk retning i Danmark-Norge på slutten av 1700-tallet dreier seg om selv-sensur og trussel om sanksjoner fra myndighetenes side. Se "Frihet som politisk problem i Dansk-Norske tidsskrifter, i Sandvik 2010, s. 161–196.
13. Merethe Roos, *Enlightened Preaching: Baltasar Münter's Authorship 1772–1793* (Leiden, 2013).

14. Bokens fulle tittel var *Bekehrungsgeschichte des vormaligen Grafen und Königlichen Dänischen Geheimen Cabinetsministers Johann Friederich Struensee: nebst desselben eigenhändiger Nachricht von der Art, wie er zur Aenderung seiner Gesinnungen über die Religion gekommen ist* (København, 1772).
15. I sin oversettelse av Det nye testamentet i 1780 hadde Bastholm gitt en fortolkning av Joh. 1.1 som bestred Jesu guddommelighet. For å gå klar av alle beskyldninger om teologisk radikalisme, skrev Bastholm snart skriftet *Beviis for Christi Guddom i Anledning af min Anmærkning til Jobs. Evang. 1.1*. Det skulle vise seg at dette skriftet var skrevet for å imøtekomme Ove Høegh-Guldberg, som hadde ønsket å la Det teologiske fakultet felle Bastholms arbeid. Michael Neiiendam, *Christian Bastholm: studier over opplysningens teologi og kirke* (København, 1922), s. 215.
16. Werner Faulstich, *Die bürgerliche Mediengesellschaft* (Göttingen, 2002), s. 23 I.
17. Tjønneland 2008, s. iv.
18. Ellen Krefting, Aina Nøding & Mona Ringvej, *En pokkers skrivesyge: 1700-tallets Dansk-Norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet* (Oslo, 2014).
19. Richard Sennett, *The Fall of the Public Man* (Cambridge, 1976).
20. Rolf Nyboe Nettum, *Christen Pram: Norges første romanforfatter* (Oslo, 2001), s. 42.
21. Christian Kirchhoff-Larsen, *Den danske presses historie* (København, 1942), s. 159–160.
22. Christen Pram, "Undersøgelse om ikke almindelig Oplysning er en farlig Sag", i *Minnerva* 1785:1, s. 1–27 (s. 2).
23. Op.cit., s. 12–13.
24. Jens Kragh Høst, *Ei blot til Lyst*, bd. 1.
25. Se teksten "Bidrag til Kundskab om Religions-Oplysningens nuværende tilstand i Sverige", bd. 2, s. 47–54, hvor Høst harselerer med tilstanden i Sverige ved å trekke frem en rekke disputaser over djevelens vesen, holdt av biskop Peder Munck i Lund. For Høst var dette åpenbart et eksempel på hvor kort opplysningen var kommet i Sverige. Riktignok finnes det, sier han, også i Sverige "oplyste Religionslærere", "men de ere faa i Sammenligning med Mørkhedens Venner". Op.cit., s. 54. Også i tidsskriftet *Iris og Hebe* finnes en kort notis om *pretestandens* manglende opplysning i Sverige. Se Høsts "Anmærkninger til den Deel af Hr. Prof. Thaarups Europæiske Statskyndighed, som handler om Videnskabers og Kunstners Tilstand i Sverige", i *Iris og Hebe* 1798:2, s. 340.
26. Holmberg et al. 2000, s. 37.
27. Anders Burius, *Ömbet om friheten: studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala, 1984), s. 109.
28. Elmar Nyman, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1875–1810* (Stockholm, 1963).
29. Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten* (Göteborg, 1951), s. 21–22.
30. Holmberg et al. 2000, s. 154–155. Boberg påpeker at Gustav III var fullt på linje med Anders Schönberg, som offentlig hadde protestert mot det misbruk av trykkefriheten som forordningen av 1766 hadde avstedkommet.
31. Rehnberg 1966, s. 277.
32. Forordningen av 1774 fastslo følgende i § 1: "Och på det irriga lärosatsars innsmygande dess bättre förekommas må, skola alla manuskripter som i någon måtto angå läran

och våra kristendomsstycken, förut av närmaste konsistorium överses, och ingen boktryckare, vid tvåhundra dalers silvermynts vite sig fördrista, att utan konsistorii påskrivna tillåtelse, vilken ock tryckas bör, sådana skrifter genom trycket utgiva". Dermed er det, som Boberg skriver, ikke bare religiøse og teologiske skrifter som falt under sensuren, men skrifter som i det hele tatt angikk statskirkens lære. Se Boberg 1951, s. 255.

33. Harry Lenhammar, *Individualismen och upplysningens tid*, Bind 5 i Lennart Tegborg (red.), *Sveriges Kyrkohistoria* (Stockholm, 2000), s. 134.

34. Rehnberg 1966, s. 286.

35. Thomas von Vegesack, *Smak för frihet: ur den svenska tryckfrihetens historia* (Stockholm, 1995), s. 107.

36. *Ibid.*, s. 152.

37. Ikke titulert eller paginert innledning, *Läsning i blandade ämnen* 1797:1.

38. Blant annet finnes en oversettelse av Kants tekst *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, i *Läsning i blandade ämnen*, nr 6, s. 15, og en kommentar med tittelen "Kantiska Philosophiens Hufudsatser i afseende på Religion och Samhållsordning", nr 14, s. 11.

39. *Läsning i blandade ämnen*, 1797:1, s. 1 – 30 (s. 15).

40. Til grunn for den foreliggende analysen ligger kun tekster fra *Minerva* frem til året 1801, det vil si tekster trykket i *Läsning i blandade ämnens* utgivelsesperiode.

41. Det finnes også enkelte poetiske tekster i *Läsning i blandade ämnen* som tematiserer teologiske anliggende. Se for eksempel teksten *Religionen*, trykket i nr 7–8, 1798, der Leopold argumenterer for den tolerante og personlige religionsanskuelsen. Disse perspektivene tas videre i diktet *Det blinda nitet* (1799:27), skrevet av samme forfatter.

42. Johan Åström, "Anmärkningar öfver Religionens och Christendomens öfverklagade förfall, samt tvångsmedlen deremot genom den Theologiska Censuren", i *Läsning i blandade ämnen* 1799:21, s. 6–36 (s. 34).

43. *Op.cit.*, s. 18.

44. *Ibid.*

45. Et eksempel på Åströms bruk av retoriske spørsmål er følgende: "Det återstår då ännu ett inkast: *utan censur vore Religionen i fara!* – Verkligen? – Jag måste tillstå, att jag ej begriper hvad detta vill säga: och finge jag höra Religionens Tjenare så tala, skulle jag (man förlåte min uprigtighet) stå villrådig, om jag ej borde hålla dem för masquerade Religionsfiender", *op.cit.*, s. 27.

46. Anér har påpekt den kantianske vendingen som skjer i de religiøse tekstene etter at Åström tar ansvar for disse fra 1799 og fremover. Innflytelse fra Kants religionstenkning kan blant annet ses i teksten "Om Religionens Värde och Nödvendighet", publisert i nr 36, 1800. Se også "Något om en Andelig Lärares Plikter", 1800:39, der Åström argumenterer for at religionslærerens plikt er å undervise både i moral og dogmatikk, fordi disse står i en "oskiljaktig sammanhang" (s. 8).

47. Åström 1799, s. 14.

48. Åström 1799, s. 6.

49. Christen Pram, "Undersøgelse om ikke almindelig Oplysning er en farlig Sag", i *Minerva* 1785:1, s. 1–27 (s. 9).
50. Originalens tittel var *Oratio de caute oppugnandis opinionibus vulgi religiosi* (Zürich, 1794).
51. Johan Lindblom, "Om den varsamhet hvarmed man bör behandla religiösa Folkmeningar", *Läsning i blandade ämnen* 1797:5, s. 41–42.
52. Denne anvendelsen av reformatorene er også kjent fra dansk kontekst. I en av sine prekener bruker Balthasar Münter Luther som et eksempel på hvorfor man ikke skal bedømme dem som mener noe annet enn den gjengse teologiske opinion. Bedømmelsen av religionen må hvile på noe annet enn dogmer og normativ bekjennelse. Se preken over Joh. 4:1–6, *Oeffentliche Vorträge*, bd. 2 (1786), s. 95.
53. Lindblom 1797, s. 32.
54. Lindblom 1797, s. 45.
55. Anér 1946, s. 111.
56. Det har ikke vært mulig å ta rede på hvem som er forfatteren bak denne artikkelen.
57. "Om Religions- eller Samvittighedsfrihed", i *Minerva* 1787:Februar, s. 141–173 (s. 144–145).
58. Op.cit., s. 150.
59. Op.cit., s. 155.
60. *Ibid.*
61. Op.cit., s. 151.
62. Den samme praktiseringen av relasjonen mellom frihet og nødvendighet kan både ses hos Balthasar Münter og Ove Høegh-Guldberg. Hos disse gjelder denne praksis forholdet mellom frihet og deltagelse i den institusjonelle kirkens gudstjenester. Både Münter og Høegh-Guldberg innrømmer mennesket religiøs frihet, men fordi mennesket er bundet av synden synes relasjonen mellom frihet og gudstjenestedeltagelse alltid å skulle gå opp. Se Roos 2013, s. 206.
63. Det har ikke vært mulig å skaffe til veie opplysninger om hvem som har skrevet denne teksten. Artikkelen avsluttes med initialene H. J. i *Minerva*. Den samme forståelsen av fornuftens selvfølgelighet finnes i Johann Clemens Todes tekst, *Hvad mennesket i en tid havde været, det kunde de atter i en anden Tid blive, trykket i samme nummer som "Vantroes og Overtroes Foreening"*.
64. "Vantroes og Overtroes Foreening", *Minerva* 1786:2, s. 305–312 (s. 307).
65. Op.cit., s. 305.
66. Se også den positive anmeldelsen av Lindbloms *Journal för präster*, trykket i nr 7–8, 1798.
67. Roos 2013.
68. Münters prekener hadde gjennomgående fått gode anmeldelser i tidsskrifter som *Kjøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager* og *Allgemeine deutsche Bibliothek*.

69. Bruns bidrag hadde tittelen "Vore gamle Kirke-Skikke, forsvarede mod Hr. Confessionarius Doctor Bastholm".

70. Rahbek, "Et og andet i Anledning af Herr Nordahl Bruns Forsvar for vore gamle Kirkeskikke mod Dr. Bastholm", i *Minerva* 1785:2, s. 1–33 (s. 31).

71. Rahbek 1785, s. 26.

72. Et annet eksempel på tekster som direkte tematiserer det konkrete kirkeliv er Hans Strøms naturprekener, som trykkes i flere utgaver av tidsskriftet.

73. Tidsskriftets siste utgaver publiseres med tittelen *Ny Minerva* (1806–1808).

Summary:

Defending Theology: Freedom of the Press and Theological Textual Cultures in Swedish and Danish Periodicals at the Turn of the Eighteenth Century

This article examines the relationship between theology and freedom of the press in the periodicals *Läsning i blandade ämnen* (Stockholm 1797–1801) and *Minerva* (Copenhagen, 1785–1801). Sweden and Denmark were subject to different press regulations in the last decades of the eighteenth century, not least concerning theological issues. The editors of the periodicals in question sought to contribute to general enlightenment, and each of them published texts thematizing theological and religious issues. Through close reading of theological texts from these periodicals, the present study aims to demonstrate how the different press regulations in the two countries entailed a need for different presentations of Christian ideas during a period when dogmatic Christian teaching was challenged. This will in turn shed light on the role of these periodicals as far as public opinion regarding theology and theological themes in general is concerned.

Keywords: Denmark; freedom of speech; periodicals; Sweden; theology.